

Erməni təcavüzünün ekoloji fəsadları: vandalizmin törətdiyi fəlakətlər

Ermənistanın Azərbaycanla hərbi təcavüzü hələ uzun illər özünün ağır nəticələrini göstərəcəkdir. Bu işğal sadəcə torpaqlarımızın qanunsuz zəbt edilməsi və bir milyondan artıq qaçqın və məcburi köçkünün yaranması ilə nəticələnməyib.

İşğal faktının meydana çıxardığı insan itkisi və maddi zərərə yanaşı, onun elə tərəfləri də vardır ki, bu zərərlərin bərpası ya uzun onilliklər tələb edir, ya da heç vaxt bərpa olunmayacaqdır. Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarının 20 faizini işğal etməsi nəticəsində törədilən ekoloji fəlakətlər, əsasən, bərpa olunmayan itkilər kimi qəbul edilməlidir. İşğal ərazisindəki kökü kəsilməyən nadir heyvan və bitki növlərinin bu torpaqların azad edilməsindən sonrakı mərhələdə bərpa edilməsinin qeyri-mümkünlüyü ekoloji fəlakətin miqyası haqqında acınacaqlı təsəvvür yaradır.

Burada, ilk növbədə, işğal faktının yaratdığı məişət ekologiyasının fəsadlarından bəhs etmək yerinə düşərdi. Təbii ki, müharibələrin ən böyük zərərinə daha çox insanlar çəkir və bu zərərlərin buraxdığı izlər uzun müddət cəmiyyətdə sosial-mənəvi çatların mövcud olmasına səbəb olur. Bu baxımdan, Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində öz doğma yurd-yuvasından didərgin salınan bir milyondan çox insanın hələ münəqışinin ilk dövrlərində üzleşdiyi ekoloji problemlər bu gün də özünün fəsadlarını büruzə verməkdədir. Xüsusilə məişət həyatında...

Təcavüzün demografik proseslərə və məişət ekologiyasına vurduğu zərər

Ermənistanın təcavüzünün Azərbaycanın demografik durumuna vurduğu acınacaqlı kəsirlərdən biri, hazırda demografik vəziyyətin göstəriciləri sayıla bilən ən mühüm amillərdən sayılan əhəlinin miqrasiyasıdır. Təbii ki, burada söhbət zorakı miqrasiyadan gedir ki, miqrasiyanın bu növü özünün ağır nəticələri ilə ümumi miqrasiya prosesindən fərqlənir. Bu onunla əlaqəlidir ki, zorakı miqrasiya həm olduqca qısa müddətdə baş verir, həm də məcburi xarakter daşıyır.

Belə demək mümkündürsə, ümumi miqrasiyanın təbii qanunauyğunluqlarına tabe deyildir.

Beləliklə, Azərbaycanda bu proses qaçqınlar və məcburi köçkünlərin miqrasiyası, yəni urbanizasiyanın ekstensiv inkişafı prosesini hesabına baş vermişdir. Ermənistan silahlı qüvvələrinin hərbi təcavüzü nəticəsində hər şeyi sıfırdan başlamağa məcbur olan, psixoloji sarsıntı keçirən insan axınının miqrasiya prosesini tənzimləməyə imkan vermədi. Nəticədə bu prosesin kortəbii inkişaf şəklində davam etməsi təbii təbii və iqtisadiyyatımızı acınacaqlı hala saldı. Vəziyyət elə bir dərəcəyə çatmışdır ki, o illərdə (1990-cı illərin əvvəlləri) miqrasiya edən əhəlinin miqdarı respublikamızdakı artımın miqdarından çox olmuşdur.

Hazırda respublikanın sosial-mədəni fondunun 70 faizinin və iqtisadi imkanlarının yarısından çoxunun Abşeron iqtisadi rayonunda yerləşməsi vəziyyəti daha da çətinləşdirmişdir. Bu prosesə təsir edən başlıca səbəb urbanizasiya səviyyəsinin yüksəlməsidir. Bu isə istər demografik, istərsə də ekoloji cəhətdən müəyyən çətinliklər törədir.

Bütün bunlar zorakı miqrantların, qaçqın və məcburi köçkünlərin mənəvi-psixoloji həyatını zəhərləyir, onların ağır sosial, iqtisadi və ekoloji stresslər şəraitində yaşamasını şərtləndirir. O dövrdə mövcud olan çadır şəhərciklərində elementar məişət şəraitinin minimum həddi, sanitariya-gigiyena şəraiti, içməli suyun və ərzağın aşağı keyfiyyəti və eyni zamanda qıtlığı bəzi yaşayış məskənlərində nəfəs yollarının yoluxucu xəstəlikləri, kəskin bağırsağ infeksiyaları, difteriya, vəba, malyariya, vəmə və sair xəstəliklərinin məcburi köçkünlər arasında geniş yayılmasına səbəb olurdu. Əhali sıxlığının artması ilə epidemioloji nəzarətin zəifləməsi, hər sahədə olduğu kimi, bu sahədə də özünün gücsüzlüyünü göstərirdi.

Bütün bunlar erməni təcavüzünün cəmiyyətimizə və təbiətimizə vurduğu ağır yaraların nəticələridir. Ermənistanın işğalı bir milyona qədər soydaşımızın həyatları boyu qazandıqları hər şeyi bir anın içində itirib, xilas olmaq üçün dərbəddər olmağa vadar etdi. Öz xəstə millətçiliyinin əsiri olan Er-

mənistan Azərbaycana olan torpaq iddiası ilə milyondan artıq insanın həyatını cəhənnəmə çevirdi.

Doğrudur, onların bu problemlərinin aradan qaldırılması üçün dövlət böyük layihələr həyata keçirməyi bacardı. Azərbaycan dövləti öz gücünə qaçqın və məcburi köçkünlərin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına nail oldu. Bu gün yuxarıda qeyd edilən çadır şəhərciklərinin demək olar ki, hamısı ləğv edilib. Məcburi köçkünlərin əksəriyyəti müasir infrastrukturaya uyğun qəsəbələrdə yerləşdirilib. Onların həyat şəraiti respublikanın digər vətəndaşlarının rifah səviyyəsinə çatdırılıb.

Lakin təcavüz nəticəsində bu insanların qarşılaşdığı mənəvi sarsıntı və məişət ekologiyasında yaranan ziddiyyətlərin bərpası üçün hələ uzun müddət adaptasiyaya ehtiyac vardır.

Ermənistanın hərbi təcavüzünün ağır ekoloji nəticələri

Bu barədə kifayət qədər yazıldığından və söyləndiyindən biz sadəcə bir neçə faktı bir daha xatırlatmaqla Ermənistanın ölkəmizə hərbi təcavüzünün törətdiyi ekoloji fəlakətin miqyasını göz önündə canlandırmaq istərdik.

İşğal olunmuş ərazilərin hazırkı ekoloji durumu haqqında heç bir informasiyanın olmaması çox böyük çətinliklər yaradır. Bu ərazilərə nəzarət edən Ermənistan oradakı real ekoloji vəziyyəti qəsdən gizlədir və ona görə həmin vəziyyət haqqında yalnız ümumi mülahizələr söyləmək mümkündür. Artıq işğal altında olan Dağlıq Qarabağın ətrafındakı Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl, Füzuli və Ağdam rayonlarının əraziləri insan nəzarətindən kənarıdır, əkilib-berətilir və ona görə də böyük ekoloji fəlakətlə üz-üzə qalır. İşğal olunmuş dağlıq ərazilərdə hərəkət edən ağır hərbi texnika, çoxlu miqdarda atılan mermilər, basdırılmış minalar bu ərazilərin torpaq örtüyünə və bitki və heyvanlar aləminə güclü zərər vurmuşdur. Baxımsız qalan həmin ərazilərdə təbiətin qorunmasından isə danışmağa dəyməz: dağ meşələri ucdantutma qırılaraq qonşu ölkələrə daşınır, nadir bitki və heyvanların kökü kəsilir.

Deyənlərdən aydın olur ki, bu işğaldan insanlarla yanaşı, Azer-

baycan təbiəti də böyük zərər çəkir. Bu ərazilərdə müvəqqəti olduqlarını başa düşən ermənilər oradakı təbii ehtiyatlardan, faydalı qazıntı yataqlarından vəhşicəsinə istifadə edir. İşğaldan əvvəl bu ərazilərdə yaradılan bir neçə qoruq və yasaqların o zamankı vəziyyətinə nəzər salarkən erməni vandallığının təbii təbiətimizə vurduğu ziyanın ölçüyəgəlməz olduğunu bir daha təsəvvür etmək çətin deyil.

Bəşitçay Dövlət Qoruğu

Bəşitçay Dövlət Qoruğu 4 iyul 1974-cü ildə Zəngilan rayonunda yaradılmışdır. Qoruq Azərbaycanın cənub-qərbində, Bəşitçay dərəsində yerləşir. Ümumi sahəsi 107 hektar olan qoruğun uzunluğu 15 km-ə, eni isə bəzi yerlərdə 150-200 m-ə çatır.

Bəşitçay dövlət qoruğunun sahəsinin 100 hektarını çinar meşələri tutur. Burada yunan qozu, dağdağan, tut, söyüd, qovaq ağacları, yemişan, itburnu, murdarca, qaraitkan və s. kollar inkişaf edir. İşğaldan öncə qoruqdakı çinar ağaclarının orta yaşı 165 il, orta hündürlüyü 35 m, orta diametri 1 m, onların yaşı 1200-1500 ilə, hündürlüyü 50 m-ə, diametri isə 4 m-ə çatan nümunələri də olub. Meşənin illik təbii artımı 1 hektarda 1,22 m³-ə çatıb.

Təəssüf ki, belə qiymətli təbii sərvətimiz 1993-cü ildən erməni işğalçıları tərəfindən məhv edilir, o meşələrə amansız divan tutulur, kəsilib mebel istehsalında istifadə olunur. Əldə edilən məlumatlara görə, dünyanın bu nadir çinar meşəsi artıq tükenmək üzrədir.

Qaragöl Dövlət Qoruğu

Keçmiş Azərbaycan SSR-in Nazirlər Sovetinin 17 noyabr 1987-ci il tarixli qərarı ilə Qaragöl Dövlət Qoruğu yaradılmışdır. Qoruq Laçın rayonu ilə Ermənistanın Gorus rayonu sərhədində dəniz səviyyəsindən 2658 metr hündürlükdə yerləşir. Qoruğun ümumi sahəsi 240 hektardır.

Gölün uzunluğu 1950 metr, maksimum eni 1250 m, sahil xəttinin uzunluğu 5500 m, dərinliyi maksimum 7,8 m, hövzəsinin sahəsi 13 km²-dir.

Qoruqda 102 bitki növü və yarı növü vardır ki, bunlar 68 növ və 27 ailədən ibarətdir. O cümlədən qiymətli balıq növləri də olmuşdur ki, indi ermənilər tərəfindən kökü kəsilmək üzrədir.

Hazırda nəzarətdən kənar qalmış gölün suyundan intensiv istifadə göl üçün qarşısının alınması neqativ təsirlərə gətirib çıxarmaqdadır.

Laçın Dövlət Yasaqlığı

Laçın Dövlət Yasaqlığı 1961-ci ilin noyabr ayında Laçın rayonu ərazisində yaradılmışdır. Yasaqlığın yaradılmasında məqsəd buradakı heyvan və quşları qoruyub saxlamaq və artırmaq olmuşdur.

Yasaqlıqda cüyür, qaya keçisi, çöl donuzu, ayı və s. quşlardan isə turac, kəklik və s. məskunlaşmışdır.

Burada bir sıra heyvan və quşların məskunlaşması üçün əlverişli şərait vardır. İşğala qədər onların sayı və növü kifayət qədər olmuşdur.

dur.

Qoruqda 1989-cu ildə aparılan yoxlamada dağkeçisi (bezoar keçisi) 96 baş, qaban 360 baş, cüyür 320 baş, ayı 110 baş, canavar, porsuq, dələ və s. heyvanlar, quşlardan 200 qırqovul, 1500-dək kəklik məskunlaşmışdır.

Yasaqlığın ərazisində Hacısamli meşəsində dünyada ən qiymətli ağacı olan qırmızı palıd ağacı (qızıl palıd) vardır. Həmin ağacdən istifadə etmək üçün hələ çar hökuməti dövründə fransızlar çətin dağlar ilə Xankəndidən Qırqız dağına araba yolu çəkməmişdilər. Ancaq sovet hakimiyyəti qurulduğu vaxta təsadüf etdiyi üçün material apara bilməmişdilər. Həmin ağacdən hazırlanmış materialdan qiymətli mebel və xüsusən konyak spirti saxlamaq üçün istifadə edilir. Bu ağac Azərbaycanda yalnız həmin yasaqlıqda yayılmışdır və hazırda ermənilər tərəfindən kökü kəsilir.

Qubadlı Yasaqlığı

Qubadlı Dövlət Yasaqlığı Bəşitçay Dövlət Qoruğuna tabe olmaqla, 1969-cu ilin iyununda Qubadlı və Laçın rayonlarının ərazisində yaradılmışdır. Qubadlı yasaqlığının sahəsi 20 min hektar olub respublika yasaqlığının 8,2%-ni təşkil edir.

Ərazi, əsasən, qırmızı palıddan və vələs ağaclarından ibarətdir. Eyni zamanda ardıc, yemişan, itburnu, böyüktən bitkiləri də geniş yayılmışdır. İşğaldan öncə aparılan sayım nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, yasaqlıqda 101 baş çöl donuzu, 21 baş qonur ayı, 35 baş cüyür, 420 baş dovşan, 25 baş canavar, 310 baş çaqqal, 75 baş porsuq vardır. Quşlardan ən çox kəklik yayılmışdır. Qırqovul, turac, bildirçin, göyərçin bu yerlərin daim sakinləridir. İndi bu qiymətli xəzinənin də kökü kəsilmək üzrədir.

Arazboyu Yasaqlığı

Bəşitçay Dövlət Qoruğuna tabe olmaqla Zəngilan rayonunun İranla sərhəd olan Araz çayı sahilində 1993-cü ilin iyun ayında yaradılmışdır. Uzunluğu 50 km, eni 50-100 metr bəzi yerlərdə isə 200-250 m məsafəni əhatə edən bu yasaqlıq 5 min hektardır.

Yasaqlığın yaradılmasında əsas məqsəd burada olan fauna və floranın qorunmasıdır. İşğaldan qabaq burada mövcud olan heyvanların təxmini say uçotu aparılarkən məlum olmuşdur ki, yasaqlıqda 300 başadək çöl donuzu, 7 baş qonur ayı, 350 baş tülkü, 300 çaqqal, 15 canavar, 70 porsuq, 12 baş cüyür vardır. Quşlardan: turac, qırqovul, kəklik, bildirçin, yaşılbaş ördək daimi məskunlaşmışlar.

Daşaltı Yasaqlığı

Şuşa və Əsgəran ərazisində nadir təbiət komplekslərini qorumaq üçün 1988-ci ildə təşkil edilən yasaqlıq 450 hektar ərazini əhatə edir. 1992-ci ildən işğal altında olan yasaqlıq hazırda ermənilər tərəfindən tamamilə məhv edilmişdir.

Taleh Turqut,
"iki sahil"

Yazı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Kənd Təsəvvüratı və Turizm Nazirliyinin İnkisafına Dövlət Dəstəyi Fondunun 31 dekabr - Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi Günü və Yeni il münasibətilə keçirdiyi müsabiqəyə təqdim etmək üçündür.